

ŞƏXS ƏVƏZLİKLƏRİNİN ETİMOLOGİYASI

XÜLASƏ

Məqalədə müxtəlif sistemli dillərdə şəxs əvəzliliklərinin etimoloji şərhı verilir və əvəzliliklərin ilkin praformaları bərpa olunur. Əvəzliliklər hər bir dilin ən arxaik leksikasının izlərini yaşadır. Buna görə də əvəzlilik köklərinin morfoloji inkişafının öyrənilməsi qədim leksikanın tədqiqi baxımından çox önəmlidir. Əvəzliliklərin ən qədim sözlər qrupuna aid olmasının sübutu məhz əvəzlilik köklərinin müxtəlif dillərdəki analogiyasıdır, çünki həm qohum dillərdə, həm də qohum olmayan dillərdəki ortağ kök morfemlər ilkin – protodilin ən qədim leksik qatıdır. Əvəzlilik köklərinin bir-birinə interferensiyası, transformasiya olunması, semantikalarının dəyişməsi isə dünya dillərinin tarixi təkamülünün, diferensiallaşmasının nəticəsidir. Müxtəlif sistemli dillərdə müşahidə edilən homogen əvəzlilik köklərindəki fonoloji və semantik fərqlərin yaranması dünya dillərinin fərdi inkişafı ilə bağlıdır. Şəxs əvəzlilikləri ən qədim əvəzlilik növlərindən biridir.

***Açar sözlər:** müxtəlif sistemli, əvəzlilik, kök, etimologiya, praforma, fonovariant*

Türk dillərində şəxs əvəzliliklərinin fonovariantları fərqlidir. Məsələn: qar. *men, sen, ol, biz, siz, alar*, özb.şiv. *mən, sən, u, bız, siz, ulə*, Sib.tat.dial. *min, sin, ul, pez, ses, olar*, xak.dial.: *men // min, sen // sin, bis, sler, tux ol // ul* və s. Türk dillərində şəxs əvəzliliklərində ən diferensial faktlar sarı uyğur, dolqan və çuvaş dillərindədir: s.uyğ. *men* “mən”, *sen* “sən”, *kol* “o”, *mister* “biz”, *slər* “siz”, *kollar* “onlar”, dolq. *min* “mən”, *en* “sən”, *gini // hini* “o”, *bihigi* “biz”, *ehigi* “siz”, *giniler* “onlar”, çuv. *ep // epə // ebə* “mən”, *epir* “biz”, *es* “sən”, *esir* “siz”, *vəl* “o”, *vəlsam* “onlar”. N.N.Poppe çuvaş dilindəki *ep // epə* “mən” əvəzliyinin ə+*bi şəklində formalaşdığını güman etmişdir [Левитская: 1976, s.29-30]. Bu fərziyyəyə əsaslanaraq, *p // b // m* refleksi ilə *pe // pə // pi // be // bə* kök hissəsinin *me // mə // mi* morfemi ilə homogenliyini düşünmək olar. A.M.Məmmədov çuvaş dilindəki *epe* və digər türk dillərindəki *mən // min // men* variantlarının mövcudluğunun səbəbini *b* samitinin tarixən sonorlaşması və spirantlaşması ilə izah edir [Мамедов: 1985, s.64]. Ən qədim türk dillərindən biri olan xalac dilindəki şəxs əvəzlilikləri də digər türk dillərindəki əvəzlilik köklərindən özünəməxsusluğu ilə fərqlənir: *mın* “mən”, *imə* “biz”, *tun* “sən”, *üvə* “siz”, *evə* “o”, *əvənə* “onlar”. Müxtəlif dillərdə şəxs

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi işlər üzrə direktor müavini; Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti baba_magerramli@mail.ru

əvəzlilikləri hallanarkən ilkin praforma bərpa olunur: rus. *я - меня*, Azərb. *o* (qədim forma *ol // an*) - *ona*. Dilçilikdə əvəzlilik köklərinin müstəqil adlardan yaranması haqqında baxışlar mövcuddur. Məsələn, K.V.Babayev Altay dillərinə aid yapon dilində bərpa olunan **mi* “mən” əvəzliyinin yapon dilindəki *mi* “bədən” mənşəli sözdən yarandığını ehtimal edir [Бабаев: 2008, s.97]. Çağdaş türk dillərində I şəxsin təkini ifadə edən əvəzlilik kökündə fonetik fərqlənmələr müşahidə edilir: türk. *ben*, Alt., tuv. *men*, xak. *min*, yak. *min*, tat. *min*, başq. *min*, qaz. *men*, s.uyğ. *men*, uyğ. *mən*, dolq. *min*, lob. *men*, q.qalp. *men*, K.tat. *men*, türkm. *men*, şor. *men*. özb. *man*, qırğ. *maa* “mən”. Qədim şivilizasiya dillərindəki əvəzliliklərlə türk dillərindəki I şəxs təkini ifadə edən əvəzlilik arasında kifayət qədər fonoloji və semantik uyğunluqlar var: urar. *mə* “məni”, sansk. *me* “mən”, şum. *men* “mən, mən özüm”, lat. *me* “məne”, etr. *mi*, het. *amm* “mən”. *Mən* əvəzliyinə qədim türk dialektlərində *ban // ben // bin // bın // men* variantlarında rast gəlinir. Orxon abidələrində I şəxsin təkini ifadə edən *mən* əvəzliyinin *bən // mən* variantları paralel işlənmişdir. Nostratik dillər üçün I şəxsin təki **mi* şəklində bərpa olunur [Starostin: 2003, s.1354]. Altay etimoloqları prototürk dili üçün I şəxsin praformasını **be*, prototunqus dili üçün **bi*, protomonqol dili üçün **bi*, protoaltay dili üçün isə **bı* biçimində bərpa edirlər [Starostin:2003, s.341].

Şəxs əvəzliliklərinin morfonologiyası:

Şəxs əvəzliliklərinin mənşəyi haqqında türkoloji ədəbiyyatlarda müxtəlif mülahizələr var. Türkologiyada, adətən, I və II şəxs əvəzliliklərinin təkini *mə+n*, *sə+n* hissələrinə ayırırlar. V.V.Radlov, V.L.Kotviç, O.N.Bötlinq, J.Deni, B.Şott, G.J.Ramstedt, N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, F.Q.İshakov və başqaları belə hesab edirlər ki, şəxs əvəzliliklərinin etimoloji əsası I şəxsdə *bi // be* və ya *mi // me*, II şəxsdə *si // se* olmuşdur. Bu fikirlərlə razılaşmamaq mümkün deyil. Deməli, türk dilləri üçün I şəxsin təkini CV [*samit+sait*] şəklində bərpa etmək mümkündür: **bi*. Türk dillərində **bi* “mən” şəxs əvəzliyi ilə *bu* işarə əvəzliyinin homogenliyinə heç bir şübhəmiz yoxdur. Bu hadisə, çox güman ki, qədim söz yaradıcılığı üsulu olan fleksiyanın izləridir. *Mən* əvəzliyinin *b* anlautu bəzi türk dillərində qorunmuşdur: türk. *ben*, qaq. *bän*, türkm.dial. *ben*, Alt.dial. *bin*. Türk dillərinə qohum olan digər Altay dillərində də I şəxsin təkinin, yəni *mən* əvəzliyinin praforması mühafizə edilmişdir: mon. *bi*, manc. *bi*, ev. *bi*, ev.dial. *bī*, bury. *bi*, ş.yuq. *bu*, oyr. *bi* “mən”. Etimoloji baxımdan, *mən* əvəzliyinin *b~m* əvəzlənməsinin nəticəsi olaraq, *bi // bu* işarə əvəzliyindən yaranması fikrini yuxarıdakı faktlar da təsdiqləyir. Qədim yapon dilində **ba* kökü “mən” və “biz” anlamlarını ifadə etmişdir [Starostin: 2003, s.342].

Qeyri-türk dillərində analoji, paralel faktları nəzərdən keçirək: bao. *be*, fin. *mi*, fran. *moi*, telu., pid. *mi*, qəd.irl. *me*, qot. *mi-k*, selk., kamas. *man*, irl. *me*, suax. *mimi*, udm. *mon*, yuk. *met* “mən”, qəd.isl. *minn* “mənim”. Şəxs əvəzliliklərində bu tipli analogiyalar onlardır. Nostratik aspektli araşdırmalarda həmin bənzərliklər öz əksini tapmışdır. Q.Ş.Kazımov yazır ki, “*şəxs əvəzliliklərinin mi, si kökləri, demək olar ki, müasir dünya dillərində I və II şəxsi bildirən əvəzliliklərin əsasında durur*” [Kazımov: 2010, s.346]. Çağdaş salar dilində I şəxsin təkinin ilkin CV [*samit+sait*]

formasını qorunmuşdur: *me* “mən”. Həmçinin uyğur dialektlərində *me* // *mi* variantları var. Türk dilləri ilə genetik bağlılığı olan monqol dilindəki şəxs əvəzlilikləri tarixən fleksiya nəticəsində yaranmışdır. G.J.Ramstedt bu hadisəni tarixi təkamülün nəticəsi kimi qiymətləndirir: **min* “mən” - **man* “biz”, **tin* “sən” - **tan* “siz”, **in* “o” - **an* “onlar” [Рамстед: 1957, s.8]. Bəzi dillərdə *mi* kökü II və III şəxsləri də ifadə edir: çesk. *mi*, tind. *me*, and. *min*, çam. *mi* “sən”, lak. *ma* “o”, av. *mun* // *muj* “siz”, karat. *men*, baqv. *me*, birm. *m'uh* “sən”. Yuxarıdakı faktlar göstərir ki, müxtəlif dillərdə **mi* // **bi* əvəzlilik kökündə semantik divergensiya getmişdir.

I şəxsin təkini ifadə edən **mi* “mən” əvəzlilik kökünün müxtəlif dil ailələrində analoji formalarına nəzər salaıq: Hind.-Avr.: ing. *me* [mi] “mənə”, *my* [may] “mənim”, rus. *мне* “mənə”, *мой* // *моя* “mənim”, ital. *me*, isp. *me* “məni”, alb. *myo* “mənə”, *ma* “məni”, kartv.: gür. *men*, meq. *ma*, çan. *man*, svan. *mi* “mən”, Ural.: qəd.perm. **mi*, est. *me*, mord. *min*, mar. *me*, vep. *mö*, mac. *mi*, xant. *ma*, udm. *mon*, saam. *mon*, mans. *em* “mən”. Ehtimal ki, mansı dilində metateza baş vermişdir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də *bu* əvəzliyi hallanarkən *b~m* əvəzlənməsi baş verir. V.M.İllic-Svitic *mən* əvəzliyinin praformasını protoaltay dilləri üçün **bi* şəklində bərpa etmişdir [Иллич-Свитыч: 1976, s.147]. Tarixən *bə* // *bi* // *bu* // *mə* // *mi* // *mu* (“mən”) allomorfları ablaut nəticəsində yaranmışdır, həmin kökdə *b~m* əvəzlənməsi isə sonradan yaranan sonor uyuşmasıdır.

I şəxsin cəmini ifadə edən *biz* əvəzliyi türk dillərində aşağıdakı formalarda işlənir: tat. *bez*, xak. *pes*, çuv. *ebir*, yak. *bihiqi*, tuv. *bis*, tof. *bis*, başq. *bez*, qaq. *bis*, sal. *piser*, s.uyğ. *mis* // *mıs*, K.tat. *bız*, dolq. *bihiqi*, s.uyğ. *mes* “biz”. *Biz* əvəzliyi qeyri-türk dillərində də fərqli fonetik variantlardadır: qəd.perm. *mi*, kom.-zır. *mi*, qəd.mon. *bid*, qəd.manc. *be*, qəd.ev. *bu*, bel. *mi*, irl. *muid*, litv. *mes*, norv. *me*, serb. *mi*, ukr. *mi*, est. *me*, ev.dial. *bu*, tunq.-manc. *bu*, mon. *ba*, kom.-perm. *mi*, udm. *mi*, mans. *man* “biz”. Spesifik *b>m* keçidinə görə yuxarıdakı əvəzlilik köklərinin eynimənşəli olmasına şübhə yoxdur. Monqol və tunqus-mancur dillərində, həmçinin evenk dialektlərində I şəxsin təki ilə cəminin fleksiya ilə əmələ gəlməsi faktı şəxs əvəzliliklərinin etimologiyasının açılması üçün real zəmin yaradır: neq., udeq., ulç., oroç. *bi* “mən” – *bu* “biz”. Həmin fakt qədim söz yaradıcılığı kimi fleksiyanın söz köklərinin morfonoloji inkişafında əhəmiyyətli rol oynadığını təsdiqləyir. Komi etimoloqları perm dilləri üçün I şəxsin cəmini ifadə edən əvəzlilik kökünün praformasını **mi* şəklində rekonstruksiya edirlər. F.Cəlilov qeyd edir ki, “şəxs və işarə əvəzliliklərinin morfonoloji rekonstruksiyası *mən*, *biz*, *bu* əvəzliliklərinin və *sən*, *siz*, *şu* əvəzliliklərinin eyni yuvadan törədiyini və müəyyən dövrdə ablautla fərqləndiyini göstərir” [Cəlilov: 1988, s.163].

Biz əvəzliyi etimoloji cəhətdən **bi+z* şəklində formalaşmışdır. Müqayisə edək: rus. *мы* “biz”, qəd. türk.dial. *biz* // *mız* “biz”. Deməli, *z* elementi, həqiqətən də, sonradan artırılmadır və cəmlilik funksiyasını ifadə edir. Bəzi ehtimallara görə, *biz* sözü *mən* və *sən* əvəzliliklərinin kontaminasiyasından yaranmışdır. Məsələn, S.Y.Malov *biz* əvəzliyinin *bi+si=biz*, yəni *mən+sən=biz*, *siz* əvəzliyinin isə *si+si=siz*, yəni *sən+sən=siz* şəklində formalaşdığını

qeyd edir [Малов: 1951, s.52]. *Bən // mən* və *biz* əvəzlilikləri *bu* işarə əvəzliyindən yarandığına görə *biz* əvəzliyinin praformasının **bu* şəklində bərpası daha məntiqlidir.

Bəzi ölü və müasir dillərdə *ka // ku* kökü *k // g // q // ğ* refleksləri ilə şəxs əvəzliliklərini ifadə edir: qondv. *ka* “məni, mənə”, qəd.Mis. *ku* “sən”, *kua* “mən”, s.uyğ. *kolar* “onlar”, *qol // qul* “o”, qəd.bask. *gu* “biz”, ass. *ka* “sən”, şum. *qa* “mən, mənim”, *qu* “mənim, mənimki”, qəd.çin. *qu* “o, onlar”, sax. *ğu* “sən”, yaz.mon. *ked* “biz”. F.A.Cəlilov yakut dilindəki spesifik *kini* “o” əvəzliyi ilə *kendi* əvəzliliklərinin kökünü **ki* morfemi ilə bağlayır [Cəlilov: 1988, s.160]. Yakut dilinə yaxın olan dolqan dilində də *kini* “o” əvəzliyi işlənir. Müasir salar dilində III şəxsin təkini ifadə edən *vu* əvəzliyi *k // v* refleksinin izini yaşadır. Protonostratik dillər üçün I şəxsin təkisi **ma // *k^ha // *ha* (“mən”) formalarında rekonstruksiya olunur. *H // k* refleksinə əsasən qədim yəhudi və arami dillərində işlənən *hū* “o” əvəzliyi də *ka // ku* əvəzlilikləri ilə homogendir. Fikrimizcə, dünya dillərində I şəxsin təkinin və cəminin arxetipinin **ka* şəklində bərpası daha realdır, *k // b // m* refleksləri ilə sonradan *ka // ku // ko // qa // qu, bu // bi, mi // me // mə* allomorfları yaranmış və həmin allomorflar semantik cəhətdən diferensiallaşaraq müxtəlif şəxs əvəzliliklərini ifadə etmişdir.

Müasir türk dillərində II şəxsin təkini ifadə edən əvəzlik kökü aşağıdakı variantlardadır: türk. *sen*, xak. *sin*, yak. *en*, başq. *hin*, qaz., qırğ. *sen*, uyğ. *san*, s.uyğ. *sen*, lob. *sen*, tof. *sen*, tat. *sin*, Alt. *sen*, dolq. *en* “sən”. *Sən* əvəzliyi qədim türk dialektlərində *sın // sen // sin* formalarında olmuşdur. Qədim türk dilində *sen* əvəzliyinin yönlük halda *sa* variantı da işlənmişdir: *sa ajur men* “Mən sənə deyirəm” [Древнетюркский словарь:1969, s.478]. Müasir danışiq dilimizdə də bu hadisə müşahidə edilir. Həmin fakt sübut edir ki, *sən* əvəzliyinin kök forması **sa // *se // *sə* olmuşdur. Adətən, II şəxsin təkisi türkölogiyada **sı* şəklində rekonstruksiya edilir və bu əvəzliyin *şu* əvəzliyindən törəməsi ehtimal olunur. Protonostratik dillər üçün II şəxsin təkisi **si* bicimində bərpa edilir. Lobnor dilindəki *sele* “siz” əvəzliyinin də kökü **se*-dir, yəni lobnor dilindəki *se* morfemi praformanın izidir. Çox ehtimal ki, *le* hissəsi *-lar* şəkilçisində *r* sonunun reduksiyasının nəticəsində yaranmışdır. Soyot dilində də *siz* əvəzliyinin *siler* biçimində işlənməsi faktı həmin əvəzliyin kökünün **si* olduğunu sübut edir.

Çuvaş dilində II şəxsin təkini ifadə edən *es* əvəzliyi **se* “sən” əvəzliyinin meta-tezaya uğramış variantıdır. Müqayisə edək: qəd.yun.dial. *su // sū*, tunq. *si*, manc. *si* “sən”, *sue*, qəd.irl. *si // sissi* “siz”. *Sən* əvəzliyinin ilkin kökü müasir salar dilində də mühafizə olunmuşdur: *se* “sən”. Bəzi dillərdə *sən* əvəzliyi *ç* anlautu ilə işlənir: yuk. *çe*, oyr. *çı*, mon. *çi* “sən”. Bir sıra dillərdə II şəxsin tək və cəmində *s // ş* refleksisi müşahidə olunur: sax. *şu*, çeç. *şu* “siz”, gür. *şen* “sən”, bury. *şi* “sən”. Analoji nümunələr göstərir ki, müxtəlif sistemli dillərdə *sa // se // sı // si // şı // şu* əvəzlik kökü I və III şəxs əvəzliliklərini də ifadə edir: sax. *şı* “biz”, kab. *se*, ad. *se*, ubıx. *sı*, abx., abaz. *sa* “mən”, qəd.isl. *sa* “o”, alm. *sie* “o, onlar”, qəd.perm. *sı* “o”, qəd.Mis. *sen* “onlar, onların”, kom.-zır. *sı* “o”, akk. *şu // şı* “o”, fran. *soi* “onun özü, özü-

nə”, çin. *sī* “mən”, yaq. *iş* “onlar”. Dünya dillərində II şəxsin təkini və cəmini ifadə edən **si* // **sə* // **se* əvəzlik kökündə *s* // *z* refleksi də müşahidə olunur: bask. *zu* “siz”, alm. *sie* [zi] “sən”, het. *zik* “sən”, şum. *za* “sən” [Halloran:1999, s.17]. Şumer dilindəki *za* “sən” əvəzliyi ilə türk dillərindəki **sə* // **se+n* əvəzliyinin spesifik *z* // *s* refleksinə görə fonomorfoloji cəhətdən uyğunluğunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Türk dillərinin dialektlərində də bu fonoloji proses baş vermişdir: Alt.dial. *zin* “sən”. Dağıstan dillərində **sı* kökü I şəxsin təkini bildirir: adıg. *se*, abx., abaz. *sa*, ub. *sı*, çeç., inq. *so* “mən”. Bəzi Dağıstan dillərində *s~z* əvəzlənməsi baş vermişdir: sax. *zi*, ud. *zu*, rut. *zi* “mən”.

Hind-Avropa və slavyan dillərindəki II şəxsin təkini ilə (məsələn, rus. *мы*, fars. *to*, alm. *du* “sən”) türk dillərindəki **se* // **si* əvəzliyindəki anlautda *d* // *t* // *s* səsləri məxrəc baxımından yaxın səslərdir və bu səslərin bir-birinə keçməsi tamamilə qanunauyğun haldır. S.A.Starostin hind-Avropa dillərindəki **ti* “sən” əvəzliyi ilə qədim monqol dilindəki **t’a*, *t’i* “sən” arxaizminin homogen olmasını təsdiq edir. O, Altay dilləri üçün II şəxsin təkini **t’i* // **t’a* biçimlərində bərpa edir və göstərir ki, monqol dilindəki fakt genetik bağlılığın izidir [Starostin: 2003, s.57]. Müxtəlif sistemli dillərdəki analogiyalar, tipoloji tutuşdurmalar türk dillərindəki II şəxsi ifadə edən əvəzlik kökü ilə qeyri-türk dillərindəki II şəxsi ifadə edən əvəzlik köklərinin homogen olmasını üzə çıxarır: fin. *te* “siz”, isp. *tu* “sən”, mon. *ta* “siz”, qəd.mon. *ti*, udm. *ton*, bask. *te*, birm. *tin*, çin., tam. *in* “sən”, fran. *te* “sənə, səni”, erm. *du* “sən”. Ehtimal ki, çin və tamil dillərindəki sözlərdə anlautda reduksiya hadisəsi baş vermişdir. *T* // *s* refleksinə görə qədim Misir yazılarında *tuan* “sən”, *ten* “sən, siz” [Budge: 1920, s.837] əvəzlilikləri ilə yuxarıda göstərdiyimiz əvəzlik kökləri, ehtimal ki, eynimənşəlidir. Buryat dilindəki *ta* “siz” əvəzlik kökü rus dilindəki *мы*, fars dilindəki *to* “sən” kökləri ilə paralellik təşkil edir.

Xalac türkcəsində II şəxsin təkini ifadə edən əvəzliliklə İran və slavyan dillərindəki *to* // *ti* “sən” əvəzliyi homogendir: xal. *tun* “sən”. Doğrudur, xalac dilindəki fakt fars dilinin substratı da hesab oluna bilər, ancaq xalac türkcəsi ən qədim türk dillərindən biridir. Ural dillərinə aid kamasin dilində *tan* // *tən* “sən” əvəzliyi var. Deməli, xalac dilindəki *tun* “sən” əvəzliyi hind-Avropa dillərindəki **to* // **ti* “sən” əvəzliyi ilə ortaq kökə bağlıdır. Başqa bir analogi fakt müasir şira yuqur dilindədir. Monqol və uyğur dillərinin ortaq xüsusiyyətlərini yaşadan bu dildə *ta* əvəzliyi “siz” mənasındadır. Həmin söz hind-Avropa və Ural dillərində olan II şəxs əvəzliyi ilə (**to* // **ti*) türk dillərindəki II şəxs əvəzliyinin (**sı* // **se* // **sı*) eynimənşəliyini sübut edir.

Analogi faktlar müxtəlif dillərdə II şəxsi ifadə edən əvəzliliklərin eyni kökdən və ya eyni söz yuvasından yarandığını isbat edir. Qarşılaşdıraq: mar. *te*, mac. *ti*, udm. *ti* “siz”, fin. *sin*, alb. *ti*, bol. *ti*, irl. *tu*, ital. *tu*, lat. *tu*, litv. *tu*, udm. *ton*, ukr. *ti*, est. *sa* “sən”. Örnək verdiyimiz dillərdə II şəxs əvəzliyinin tək və cəminin ifadəsində *t>s* keçidi aydın şəkildə müşahidə edilir. İngilis dilindəki *you* “sən”

əvəzliyi ilə türk dillərindəki *sı “sən” kökünün homogenliyini *su // yu* “su”, *sin // yın* “bədən” sözlərinin paralel mövcudluğu sübut edir.

Çeçen dialektlərindəki *şu* “siz” əvəzlik kökünün türk dillərindəki *şu* “bu” əvəzliyi ilə oxşarlığını heç də təsadüfi qəbul etmək olmaz. Məhz bu baxımdan, dünya dillərinin homogenliyini əvəzlik köklərinin paralelliyi ilə də sübut etmək mümkündür. A.B.Dolqopolski hesab edir ki, “*türk dillərindəki siz // sən əvəzliyi nostratik dillər üçün bərpa edilən *su // *si “bu” əvəzliyi ilə genetik cəhətdən bağlıdır*”. Onun nostratik lüğətində III şəxsin təki *se şəklində bərpa edilir [Dolqopolsky: 2008, s.1886]. Eston dialektlərində *sia* “sən” paraleli var. Bu əvəzliklə türk dillərindəki *sə // *se əvəzlik kökü çox uyğundur. Kartvel dillərində II şəxsin təkini ifadə edən əvəzlik kökü türk dillərindəki II şəxsi ifadə edən əvəzlik kökü ilə (*se // *si) fonetik və semantik cəhətdən çox yaxındır: meq. *si*, zan. *si*, svan. *si*, çan. *sin* “sən”. Q.A.Klimov kartvel dilləri üçün II şəxsin təkini prafornmasını *sen (“sən”) biçimində bərpa edir [Климов:1964, s.162]. Evenk dialektlərində və dünyanın ekzotik dillərindən olan bask dilində də *s // t // h* refleksi müşahidə edilir: *hi* “sən”. Hind-Avropa mənşəli runik yazılarında işlənən *sin* “sənin” əvəzliyi ilə türk dillərindəki *sən* əvəzliyi arasındakı fonoloji və semantik yaxınlıq onların mənşəyinin bir olduğunu təsdiqləyir. II şəxsin cəmi (siz) çağdaş türk dillərində aşağıdakı variantlardadır: tel. *seler*, tof. *sler*, xak. *sirer*, tat. *sez*, s.uyğ. *siler*, qırğ. *sız*, uyğ. *siler*, K.tat. *sız*, Alt. *siler*, sal. *siler // sələr // seler*. Adətən, türkologiyada *siz* əvəzliyinin arxetipi *si* şəklində bərpa edilir. Həmin əvəzlik qədim türk dialektlərində *siz // sız* formalarında işlənmişdir. Uyğur, tofalar, xakas, salar dillərindəki faktlar sübut edir ki, *siz* əvəzliyinin kökü, həqiqətən, *si-dir. Çağdaş çuvaş dilində də *siz* əvəzliyinin *siler* biçimində işlənməsi də kök morfemin arxetipinin *se // si* şəklində olma ehtimalını təsdiqləyir. Başqırd dilində söz əvvəlində *h-* ləşmə səciyyəvi olduğundan *siz* əvəzliyi *hez* variantındadır.

Qədim türk dilində III şəxsin təki *ol* və *an* formalarında işlənmişdir. Türk dəniz qolunda III şəxsin təkini ifadə edən *o* əvəzliyinin qədim forması – *ol* variantı mühafizə edilmişdir. Həmin əvəzlik müasir başqırd dilində *ul*, qırğız dilində *al // an* variantlarındadır. Azərbaycan dilində də vaxtilə *ol* forması işlənmişdir. Əski türk yazılı qaynaqlarında III şəxsin təki, əsasən, *an* sözü ilə ifadə edilmişdir. Səciyyəvi sonor əvəzlənməsinə əsasən *ol* və *an* əvəzliliklərinin mənşəyi eynidir. Bu faktı Orxon abidələrində *ol* “o” əvəzliyinin hallandıqda *an* variantına keçməsi sübut edir. Müasir qaraçay-balkar türkcəsində III şəxsin cəmini ifadə edən *ala* (“onlar”) sözündə *r* reduksiyası baş vermişdir. Müqayisə edək: Alt.dial. *anar* “onlar”. A.P.Potseluyevski *ben, sen, ol, bu* əvəzliliklərinin mənşəyində **an* kök morfeminin dayandığını iddia etmişdir [Потелуевский: 1947, s.27]. Qədim hind-Avropa mənşəli runik yazılarında işlənən *hin* “o” əvəzliyinin *h* anlautunu protetik səs ehtimal etsək, onun türk dillərindəki *in // an* (“o”) əvəzliyi ilə analogiyası homogenliyin sübutudur.

Türk dillərindəki III şəxsin cəmini ifadə edən *onlar* əvəzliyi bəzi türk dillərində *anlar* şəklindədir. H.İ.Mirzəzadə *onlar* əvəzliyində *n* samitinin

bitişdirici samit olduğunu göstərir [Mirzəzadə: 1990, s.107]. Əslində, tarixən bu əvəzlik *ol // on // an+lar* kimi təşəkkül tapmışdır. Müqayisə edək: qəd.türk. *ol // an* “o”, rus. *он* “o”, *ону* “onlar”, fars. *an* “o”, fin. *hän* “o”, şum. *e-ne-ne* “onlar”, kory. *inan* “o”.

Q.Ş.Kazımov qeyd edir ki, “*Azərbaycan dilində olan III şəxsin cəmində cəm şəkilçisindən əvvəlki n səsi söz kökünün qədim an formasını bərpa edir, bərpaedici samitdən ibarətdir*” [Kazımov:2010, s.139]. Bu ehtimalın doğruluğunu rus dilindəki *ону, она* əvəzliliklərinin paralelliyi də təsdiq edir. Bizim fikrimizcə, *an* əvəzliyinin mənşəyi protonostratik **an* “canlı, varlıq” kökü ilə bağlıdır. Dünyanın bir çox qədim və müasir dillərində **an* kökü I şəxsi ifadə edir: qəd.çin. *anq*, mac. *en*, drav. *ān // yān*, qəd.yəh. *ānī*, aram. *ānā*, alb. *unë* “mən”, tox. *anme* “mən, mən özüm”, çin. *ān // yan* “mən”, “biz”, qəd.bask. *en* “mən, mənim”, *ene* “mənim”, het. *anz*. Qafqazın ən qədim dillərindən biri olan udin dilində isə *un* “sən” mənasındadır. Bəzi dillərdə metateza baş vermişdir: bask. *ni*, lak. *na*, telu. *na* “mən”.

Bütün analogi faktlar sübut edir ki, müxtəlif dillərdə homogen əvəzlik köklərində məna fərqlərinin yaranması sonrakı prosesdir.

Kök əvəzliliklərin müxtəlif növlərinin yaranması tarixi baxımdan sonrakı prosesdir. Dilin ilkin zamanlarında eyni əvəzlik kökləri polisintetik mahiyyətdə olmuş, şəxs, işarə və sual funksiyalarında çıxış etmişdir. Müxtəlif dillərdə eyni əvəzlik kökünün fərqli semantikalarda işlənməsi bu fikri təsdiq edir. Araşdırmamız göstərir ki, müxtəlif sistemli dillərdə *ba // bu // ma // mi, sa // si // şu, ka // ku, an // un // en, ta // tu // ti* kökləri həm şəxs, həm işarə, həm də sual əvəzlilikləri funksiyasını yerinə yetirmişdir və onların mənşəyi eynidir. Nostratik mənşəli söz köklərində səs keçidlərinin şərhində universal lərinqal nəzəriyyənin tətbiqi zəruridir. Məhz bu nəzəriyyəyə əsaslanmaqla **ku - bu - mu -vu-su - yu - xu - hu* “su”, **ka - bi // bu - sı - şı - şu - tu* “mən, sən, o, bu” keçidlərinin mahiyyətini izah etmək mümkündür. Eyni fonoloji struktura malik kök sözlərin müxtəlif dillərdə fərqli semantika daşması protodillərin ulu dildən parçalanması nəticəsində onların bir-birindən zaman və areal baxımından uzaqlaşması ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Cəlilov, F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası / F.A.Cəlilov. – Bakı: Maarif, – 1988. – 286 s.
2. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 398 s.
3. Mirzəzadə, H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası / H.İ.Mirzəzadə. – Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, –1990. – 375 s.
4. Бабаев, К.В. Происхождение индоевропейских показателей лица: исторический анализ и данные внешнего сравнения / К.В.Бабаев. – Москва - Калуга: Издательство Эйдос, – 2008. – 298 с.
5. Древнетюркский словарь / Под.ред. В.М.Наделяева, Д.М.Насилова, Э.Р.Тенишева, А.М.Щербака. – Ленинград: Наука, – 1969. – 676 с.

6. Иллич-Свитыч, М.В. Опыт сравнения ностратических языков [семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский]. Сравнительный словарь: [в 3 томах] / М.В.Иллич-Свитыч. – Москва: Наука, – т.2. –1976. – 152 с.
7. Климов, Г.А. Этимологический словарь картвельских языков / Г.А.Климов. – Москва: Издательство Академии Наук СССР, –1964. – 306 с.
8. Левитская, Л.С. Историческая морфология чувашского языка / Л.С.Левитская. – Москва: Наука, – 1976. – 125 с.
9. Малов, С.Е. Памятники древнетюркской письменности / С.Е.Малов. – Москва - Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, – 1951. – 450 с.
- 10.Мамедов, А.М. Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика / А.М.Мамедов. – Баку: Элм, –1985. – 206 с.
- 11.Поцелуевский, А.П. Происхождение личных и указательных местоимений (материалы к истории туркменского языка) / А.П.Поцелуевский. – Ашхабад: 1947. – 27 с.
- 12.Рамстедт, Г.Й. Введение в алтайское языкознание. Морфология / Г.Й.Рамстедт. Москва: Издательство иностранной литературы, – 1957. 254 с.
- 13.Budge, W. Egyptian Hieroglyphic Dictionary / W.Budge. – London, J.Murray, –1920. –1511 p.
- 14.Dolgopolsky, A. Nostratic Dictionary / A.Dolgopolsky. – UK: University of Cambridge, McDonald Institute for Archaeological Research, – 2008. – 3116 p.
- 15.Halloran, J. Sumerian Lexicon: [Electronic resource] / Version 3.0. – 1999. – 159 p. // URL // <https://www.sumerian.org/sumerian.pdf>
- 16.Kloekhorst, A. Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon / A.Kloekhorst. – Leiden - Boston: Brill, – 2008. –1162 p.
- 17.Starostin, S. An Etymological Dictionary of the Altaic Languages / S.Starostin, O.Mudrak, A.Dybo. – Leiden-Boston: Brill Academic Publishers, – 2003. – 1558 p.

ETYMOLOGY OF PERSONAL PRONOUNS

ABSTRACT

The article provides an etymological interpretation of personal pronouns in languages of different systems and reconstructs their original proto-forms. Pronouns preserve traces of the most archaic vocabulary of every language. Therefore, the study of the morphophonological development of pronoun roots is of great importance for the investigation of ancient vocabulary. The evidence that pronouns belong to the most ancient group of words is precisely the analogy of pronoun roots across different languages, since common root morphemes in both related and unrelated languages constitute the oldest lexical layer of the proto-language. The interference, transformation, and semantic changes of pronoun roots are the result of the historical evolution and differentiation of the world's languages. The emergence of phonological and semantic differences in homogeneous pronoun roots

observed in languages of different systems is connected with the individual development of world languages. Personal pronouns are among the most ancient types of pronouns.

Keywords: different-system languages, pronoun, root, etymology, proto-form, phonovariant

ЭТИМОЛОГИЯ ЛИЧНЫХ МЕСТОИМЕНИЙ РЕЗЮМЕ

В статье даётся этимологическое толкование личных местоимений в языках различных систем и реконструируются их первоначальные праформы. Местоимения сохраняют следы наиболее архаичной лексики каждого языка. Поэтому изучение морфонологического развития местоименных корней имеет большое значение для исследования древней лексики. Доказательством принадлежности местоимений к наиболее древнему пласту слов является именно аналогия местоименных корней в различных языках, поскольку общие корневые морфемы как в родственных, так и в неродственных языках представляют собой древнейший лексический слой праязыка. Интерференция местоименных корней, их трансформация и изменение семантики являются результатом исторической эволюции и дифференциации языков мира. Возникновение фонологических и семантических различий в гомогенных местоименных корнях, наблюдаемых в языках различных систем, связано с индивидуальным развитием мировых языков. Личные местоимения являются одним из древнейших видов местоимений.

Ключевые слова: *разносистемные языки, местоимение, корень, этимология, праформа, фоновариант*